

І. П. Возний

УРБАНІСТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ ВЕРХНЬОГО ПОПРУТТЯ В X ст.

У статті розглядаються урбаністичні процеси які відбувалися на території Верхнього Попруття в період становлення Київської держави. Увагу приділено одному з центрів зазначеної території, яким є комплекс ранньослов'янських поселень біля с. Ревно, що з початку X ст. почав набувати рис раннього міста. Припускається що це міг бути один з великих адміністративно-оборонних, культурних і виробничих центрів «племінного княжіння» хорватів.

Ключові слова: урбанізація, місто, дитинець, посад, приміські села, племінне княжіння, святилище, могильник.

Одним з найбільш складних і одночасно цікавих питань історичної науки є походження та розвиток торгово-економічних, політичних і культурних центрів, а саме міст, які належать до найважливіших поселень, що займали значну територію і мали складну територіальну структуру та фортифікаційну систему.

Проблема їхнього походження, соціальної суті і структури віддавна привертає увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними, політичними та культурно-освітніми центрами як окремих удільних князівств, так і Київської держави в цілому. У них відбувалося формування нових феодальних станів, нових форм господарсько-виробничої діяльності. Тут зосереджувалися князівська адміністрація, вільні ремісники та купці.

На сторінках писемних джерел давньоруське місто згадуються як «град», «город», до того ж частіше за інші категорії поселень.

Однак, значна частина цих поселенських структур залишалася поза увагою літописців.

Як зазначає А.В. Куза, близько 70 % давньоруських укріплених поселень взагалі не згадуються у писемних джерелах [Куза, 1985, с. 44]. Особливо це стосується міст периферії давньоруської держави.

У результаті досліджень на теренах давньої Русі нагромаджений значний матеріал, який дозволяє виділити серед маси укріплених поселень ті, які за своїм змістом відносяться до категорії міст, визначити їхню соціальну суть та структуру. У цьому відношенні матеріали археологічних розкопок допомагають вирішити проблему міста, поглиблюючи і конкретизуючи наші знання про важливі сторони його життя.

Міста виникали протягом всієї феодальної епохи і в різні історичні періоди цей процес міг мати свої особливості [Тимошук, 1995, с. 191]. На думку П.П. Толочка, на всій території давньої Русі міста з'явилися двома шляхами: общинно-феодальним і феодальним (державним) у процесі природної еволюції нових соціальних форм життя, які виникли з потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства і розвитку феодальних відносин [Толочко, 1989, с. 233].

Першим був общинно-феодальний шлях, характерний для перехідної епохи суспільно-політичного розвитку слов'янського суспільства у VIII—X ст. У цей час усі міста виростили з міжплемінних центрів, ставши, таким чином, першими вогнищами ранньофеодальних виробничих відносин, які щойно почали зароджуватися на Русі. У такому випадку мова може йти про формування міста на основі надобщинних центрів з розвинутим ремеслом, оскільки інших центрів громадського життя у той час не було. До прибічників цієї теорії можна віднести тих дослідників, які вважають, що перші міста оформилися на базі родоплемінних або

племінних центрів [Голочко, 1989, с. 50—70; Петрухин, Пушкина, 1979, с. 109; Тимошук, 1995, с. 190—204].

Перші ранньослов'янські міста на теренах давньоруської держави з'явилися у VIII—X ст. Усі вони мали дві складові частини — дитинець і посад, кожна з яких була оточена оборонними спорудами у вигляді валу з дерев'яною стіною та рову. Обґрунтувати общинну теорію походження міст за допомогою археологічних матеріалів, на думку Б.О. Тимошука, можливо лише в тому разі, коли можна буде простежити, яким чином ремісничі поселення надобщинних центрів зуміли зберегтися й звільнитися від опіки військово-служилої знаті князівських фортець і разом з ними утворити єдину поселенську структуру — місто [Тимошук, 1995, с. 191].

До земель давньої Русі, де проходили інтенсивні процеси феодалізації та формувалися міста, відноситься територія Верхнього Попруття. Але через розміщення краю на південно-західній окраїні Київської держави їхня історія, фактично, залишилася поза увагою літописців.

Одним з перших урбанізаційних осередків у Верхньому Попрутті, який не потрапив на сторінки писемних джерел, вважається великий комплекс укріплених і відкритих поселень VIII—X ст., що збереглися поблизу с. Ревне, розташованого на правому березі р. Прут (рис. 1) [Михайлина, 1997, с. 9—11]. Цьому є об'єктивні причини, оскільки на час появи літописних повідомлень воно вже майже двісті років як перестало існувати, а мешканці перемістилися в інші поселенські структури, тому пам'ять про нього була втрачена.

Комплекс поселень виявлений Б.О. Тимошук-ком наприкінці 1940-х рр., але час його функціонування встановити тоді не вдалося [Тимошук, 1952, с. 415]. У 1950-х рр., в основному, польові дослідження здійснювалися шляхом збору підйомного матеріалу та незначного шурфування. Значні дослідження у Ревному почалися з розвідкових розкопок 1972 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею [Тимошук, 1973, с. 337—338; 1975, с. 80—96]. Ці дослідження дозволили Б.О. Тимошуку хронологічно атрибутивувати пам'ятку, встановити характер оборонних ліній городищ і провести розвідкові шурфування на неукріплених поселеннях. Протягом 1970—80-х рр., у результаті роботи археологічних експедицій, досліджені городище-сховище VIII—IX ст., городище-князівська фортеця IX—X ст., посад ранньослов'янського міста (городище Ревне II (ур. Царина) та п'ять приміських сіл в урочищах Микулінка, Рівняк, Лищик, Веретенникове, Герда [Тимошук 1976, с. 67—72; 1982, с. 39—57, 121—138, 183—184].

Пізніше матеріали розкопок Ревнянського гнізда поселень Б.О. Тимошук використав в узагальнюючих працях, де підкрес-

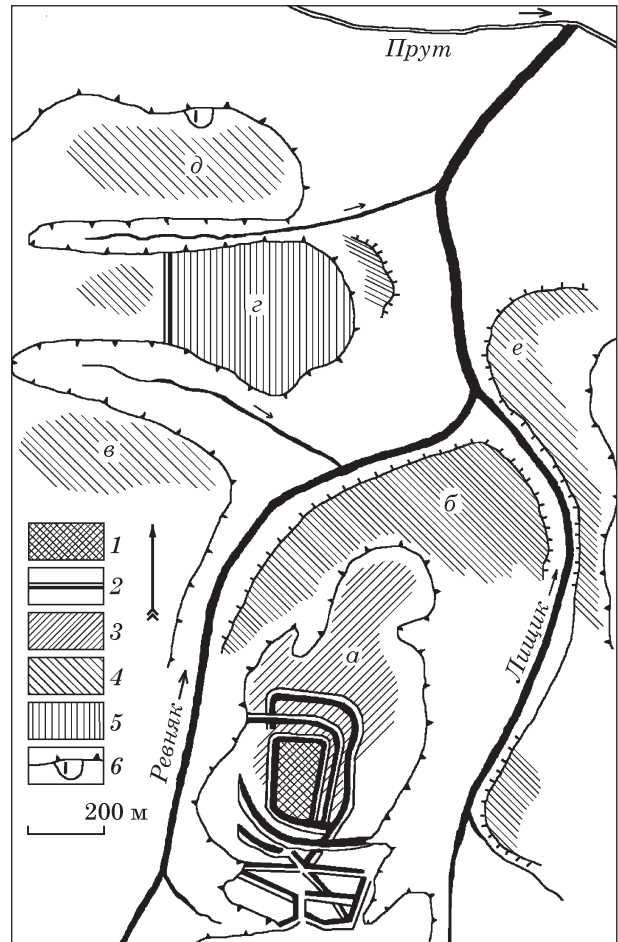

Рис. 1. План ранньосередньовічного міста X ст. біля с. Ревно: 1 — дитинець; 2 — укріплена лінія; 3 — селище-супутник; 4 — сільські поселення; 5 — посад; 6 — язичницьке святилище (за: [Тимошук, 1995, с. 193, рис. 30]); а — Городище; б — Підгороди; в — Гевда; г — Царина; д — Микулінка; е — Ліщик

лював, що цей поселенський комплекс був ранньослов'янським містом, яке виникло з общинної структури [Тимошук, 1990, с. 55—62; 1995, с. 190—198].

Активно вивчала старожитності Ревного також І.П. Русанова, а саме: відкриті поселення, садиби індивідуальних господарів, язичницький могильник тощо [Михайлина, Русанова, 1980, с. 305; Русанова, Тимошук 1981]. Починаючи з 1977 р., археологічні розкопки в Ревному продовжив Л.П. Михайлина. Під його керівництвом було досліджено посад міста в ур. Городище та Царина, могильник, язичницьке святилище на поселенні Микулінка тощо [Михайлина, Русанова, Тимошук, 1978, с. 358; 1979, с. 370—371].

У результаті досліджень було підтверджено висловлене раніше припущення [Тимошук, Михайлина, 1978, с. 115—116], що у X ст. тут існувало слов'янське ранньофеодальне місто, яке складалося з дитинця (Ревне ІБ), торгово-ремісничого посаду (Ревне ІІБ), сільськогосподарської округи та могильника [Михайлина,

Б.О. Тимошук обстежує кам'яну крепіду Ревнянського поселення

Пивоваров, 1993, с. 37—39; Тимошук, 1993, с. 34—37].

У 1979—80-х рр. у західній частині поселення досліджувався язичницький безкурганний могильник, на якому відкрито 53 тілопальних поховань і крематорій [Михайлина, Тимошук, 1983, с. 217—218; Михайлина, 1997, с. 70—74; 2000, с. 81—90; Тимошук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 87; Тимошук, 1982, с. 183—184].

На початку 1990-х рр. археологічною експедицією Чернівецького державного університету під керівництвом Л.П. Михайлини, в якій брав участь і автор, на поселенні в ур. Микулинка було розкопано язичницьке святилище-капище [Михайлина, Пивоваров, 1993, с. 19; Михайлина, 1999, с. 129—158].

У різні періоди досліджень у Ревному в експедиціях працювали С.В. Пивоваров, Ю.В. Мисько, М.А. Филипчук, Б.П. Томенчук та автор, які у своїх статтях аналізують накопичений раніше матеріал, більш детально розглядають окремі аспекти ревноянських старожитностей [Михайлина, Пивоваров, 1992, с. 10—11; 1993б, с. 66—67; Михайлина, Возний, 1996, с. 24—44; Мисько, 1997, с. 19—28; 2000, с. 113—120].

Наявні археологічні матеріали свідчать, що у IX ст. Ревнянське поселення складалося з великого укріпленого городища-сховища, поряд з яким розташовувалися житла общинної знаті (ур. Городище). За 500 м від сховища в урочищі Царина розташовувалося укріплене ремісниче поселення. Маючи власні укріплення, воно могло виступати осередком вільних від общини ремісників, продукція котрих йшла не тільки на задоволення потреб своєї общини, але й за її межі. Такий стан речей сприяв поступовому переростанню цього об'єднання поселень у ранньофеодальне місто. На думку Б.О. Тимошука, тільки ремісниче поселення Царина могло ста-

ти основою утворення торгово-ремісничого посаду — суттєвої складової частини давньоруського міста [Тимошук, 1982, с. 192].

Десь на рубежі IX — X ст. оборонні лінії сховища в ур. Городище були спалені разом з поселенням общинної знаті. На їхньому місці споруджується міцна князівська фортеця з досконалою системою оборони, яка стала дитинцем майбутнього міста.

В уявленні літописців дитинець завжди ототожнювався з містом. У цьому плані є згадка у літописі про облогу половцями містечка Семиня: «Тогда же все множество Половецъ идоша къ городу битися, и отемже острогъ зажгоша, передгородье все и пришедше всею силою сташа около города» [Ипатьевская ..., 2001, с. 457]. Коли в літописі повідомляється про закладення князем міста, то мається на увазі, очевидно, спорудження укріплень навколо дитинця. Про це свідчить, наприклад, повідомлення в літописі під 1192 р.: «Того же лета великий князь Всеволодъ заложил дитинець в Володимире» [Ипатьевская ..., 2001, с. 674]. Тому, як видно з цих повідомлень, дитинці були одними з найважливіших соціально-топографічних структур давньоруських міст. Із ростом і розвитком останніх дитинці так само збільшувалися за площею і ускладнювалися їхні укріплені лінії.

Досить складну структуру мав дитинець ранньофеодального слов'янського міста в Ревному (рис. 2). Його центральний майданчик розмірами 300 × 160 м з усіх боків був обмежений земляним валом висотою до 1,5 м [Тимошук, 1982, с. 39]. На ньому стояли дерев'яні пустотілі зруби шириною близько 3 м. Приміщення зрубів використовувалися як бойові камери для воїнів та тимчасового перебування в них людей. Про це свідчать знахідки уламків глиняного посуду та кісток тварин, але печей або відкритих вогнищ у них не зафіксовано. Подібні оборонні конструкції досліджено в Алчедарі, Єскимуцах, Судовій Вишні, Горішніх Ширівцях тощо [Ратич, 1964, с. 123; Тимошук, 1982, с. 58—59; Федоров, 1953, с. 114; Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 79].

Зовнішні боки зрубів були укріплені глиняним укосом з кам'яною серцевиною, складеною з каменів пісковика без скріплювального розчину на висоту 0,4—0,6 м, шириною 1,3—1,6 м. Завдяки таким кам'яним крепідам укоси не розсовувалися і були досить стрімкими. Подібна конструкція зміцнення зрубів відома й у Подніпров'ї, але там замість каменів використовували сирцеву цеглу [Раппопорт, 1956, с. 17—24]. Не закриті відкосами передні стіни оборонних зрубів обмащувалися товстим шаром глини.

Посередині фортечної стіни було влаштовано в'їзд у вигляді розриву валу шириною 4,5 м. Над ним розміщувалася прямокутна вежа зрубної конструкції розмірами 6 × 4 м, яка виступала за передню лінію зрубів на 1,7 м. На

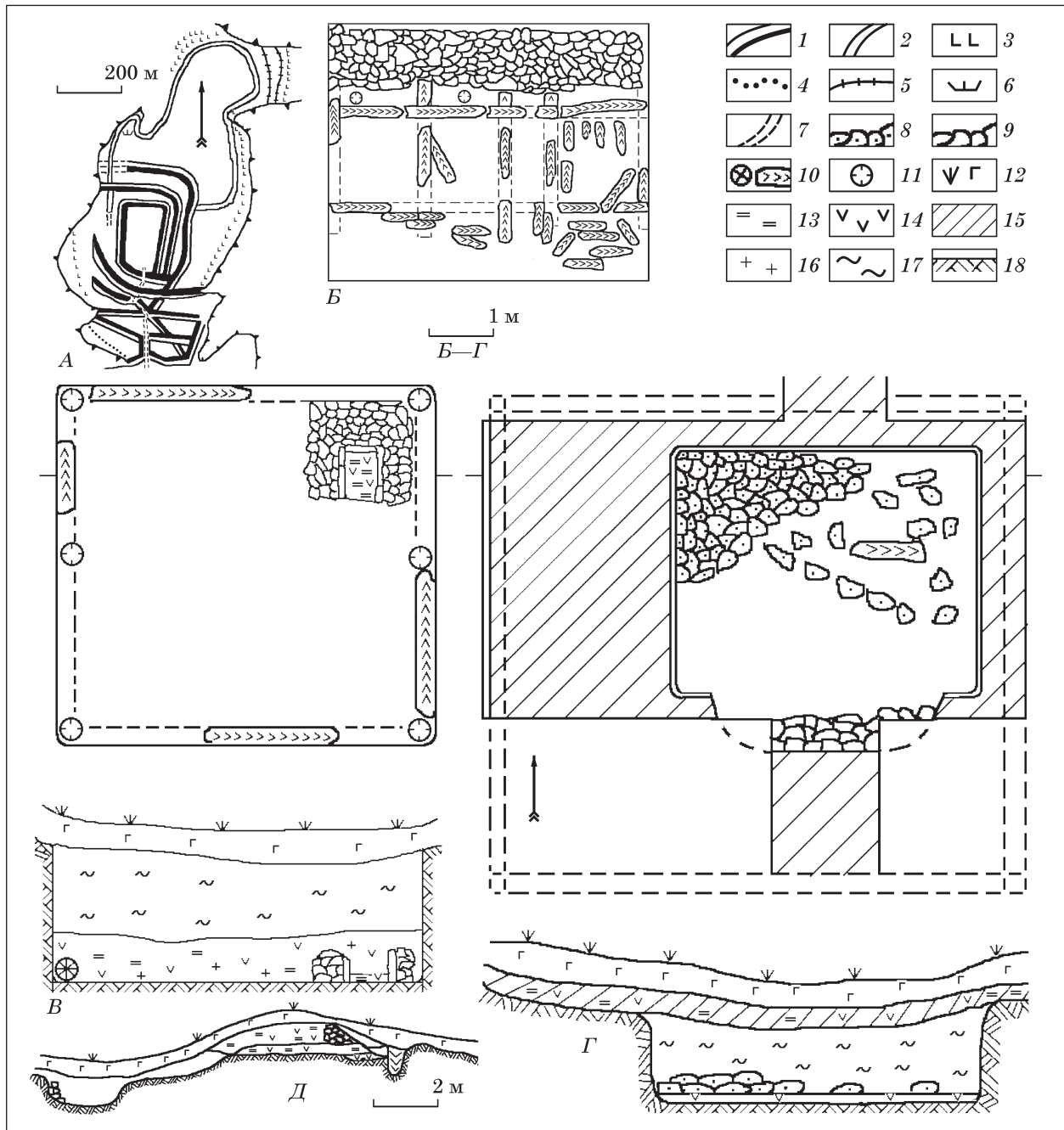

Рис. 2. Археологічні матеріали з дитинця ранньослов'янського міста X ст. в с. Рєвно: А — план дитинця; В — план зрубів і кам'яної крєпїди головної укрєпленої лїнії; В — план та профїль напївземлянки; Г — план та профїль наземного житла з пїдвалом; Д — профїль головної укрєпленої лїнії; 1 — укрєплення дитинця; 2 — укрєплення городища-сховища VIII—X ст.; 3 — ескарпи; 4 — залишки частоколу; 5 — додатковї укрєплення VII—X ст.; 6 — могильник; 7 — дорога; 8 — обпаленї каменї; 9 — каменї; 10 — обгорїле дерево; 11 — стовповї ямки; 12 — дерн; 13 — обпалена глина; 14 — вугїлля; 15 — культурний шар; 16 — кїстки; 17 — глина; 18 — материк (за: [Тимошук, 1990, с. 58, рис. 24; с. 113, рис. 37])

її перекритті був бойовий майданчик, з якого було зручно вести фланкуючий обстріл прямолїнійних стїн.

Крїм головної укрєпленої лїнії, дитинець оточувала складна система додаткових оборонних споруд. Щоб потрапити у двір фортецї через головнї ворота, необхідно було пройти шість укрєплених лїній і протягом 200 м просуватися пїд перехресним вогнем із поздовжнїх і поперечних укрєплених лїній, якї складалися з

прямолїнійних та колїнчастих валїв з ровами та дерев'яними стїнами на вершинах.

З доступнїших бокїв городище теж було укрєплене рїзноманїтними оборонними конструкцїями у виглядї широких ровїв з частоколом або надовбами по фронтальному краю, ескарпами, стїнами каркасно-стовпової конструкцїї, якї з внутрїшнього боку змїцнювалися довгими будинками. Останнї на найважливїших дїлянках були пїдсиленї зрубами-опорами, розташо-

Напівземлянка з піччю-кам'яною Ревнянського поселення X ст.

ваними в одну лінію на певній віддалі одна від одної. Приміщення зрубів-опор використовувалися для стаціонарних жител і ремісничих майстерень. Так, у розкопаних зрубках знайдено печі-кам'янки, що є свідченням їхнього житлового характеру, а в інших — кам'яні робочі майданчики і вогнища, характерні для ремісничих майстерень. В одному зрубі знайдено яму-погріб і не виявлено печі. Очевидно, він використовувався як складське приміщення. Такі конструкції відомі за писемними джерелами як «столпие»: «нача Изяславъ полкы рядити съ братьею и доспевъ идее къ Подолью а Росиславъ стояше съ Андреевичемъ подле столпие загорожено бо бяше тогда столпиемъ от горы оли и до Днепра» [Ипатьевская ..., 2001, с. 515; Кучера, 1972, с. 60—62]. Ними зміцнювалися головні оборонні лінії городищ-общинних центрів, а в оборонному зодчестві городищ-феодалних центрів конструкції типу «столпие» використовувалися при спорудженні додаткових укріплених ліній. Вони відомі на городищах-общинних центрах IX ст. у Добринівцях, Грозинцях, Горішніх Ширівцях тощо [Тимошук, 1976, с. 74—80].

Дослідження системи укріплених ліній Ревнянського поселення дозволяє стверджувати, що фортеця збудована за наперед наміченим планом, з умілим використанням захисних властивостей рельєфу та штучних укріплень городища-общинного центру IX ст.

Характерною для князівських фортець виявилася також забудова внутрішнього майданчика городища. Більша частина подвір'я була вільною від забудови. По периметру оборонної лінії з внутрішнього боку розміщувалися житлово-господарські помешкання двох видів: напівземлянки зі стінами стовпової конструкції і печами-кам'янками та наземні зрубні житла з підклітями. Б.О. Тимошук припускає, що наявність двох видів житлово-господарських зрубів свідчить про те, що в перших, імовірно, мешкали представники родо-племінної знаті, які згадуються у писемних джерелах як «старци

градскыя», «В лето 6495 съзва Вьлодімерь бо-яры своя и старци градскыя» [Ипатьевская ..., 2001, с. 93; Повесть ..., 1950, с. 16, 58, 75, 87]. У других мешкали прийшли кийські дружинники [Тимошук, 1982, с. 47—48]. Характер знахідок із зрубних будинків дружинників (залізні шлаки, уламки глиняних тиглів, точильні бруски, жорна) вказує на те, що підкліті використовувалися для ремісничої діяльності, якою займалися у вільний час дружинники.

На певній відстані від зрубів, по периметру майданчика, окремо розміщувалися великі наземні будинки, в конструкцію яких входили й підвали. Ці будівлі, безсумнівно, належали представникам князівської адміністрації, яка збирала з підлеглого населення данину [Михайлина, 1997, с. 49—59; 2001, с. 346—351]. Зберігали останню, очевидно, у підвалах-«медушах». Як сказано в літописі, «взяша меда лукно, бе бо погребено в княжи медузи» [Лаврентьевская ..., 1997, с. 128]. Такі склади широко відомі серед матеріалів князівських фортець Русі.

Таким чином, дитинець Ревнянського поселення був важливим пунктом у структурі ранньофеодалного міста. Він становив собою достатньо укріплений пункт, де мешкали представники князівської адміністрації з військовою залогою, тут зберігалися данина, військова здобич тощо.

У літописах часто згадуються складові частини міста, однією з яких є посад, що протиставляється дитинцю. Наприклад, «... погоре град Тверь весь и посад», «посадъ около града пожгоша а города не взяша» [Лаврентьевская ..., 1997, с. 534, 540]. Це свідчення того, що міські посади мали не тільки свою чітко визначену територію, але і були автономними структурними одиницями давньоруських міст.

Під стінами фортеці розташовувалося синхронне поселення-посад, на якому проживали, очевидно, рядові воїни, ремісники та інші залежні люди, які обслуговували ранньофеодалну знать.

Важливою археологічною ознакою посадів є характер забудови їхньої території. Необхідно відзначити, що територія посаду завжди перевищує своїми розмірами дитинець того ж міста. Так, посад у Ревному займав площу 40 га, тоді як дитинець — лише 4,5 га.

Як відомо з рокопок, посади забудовувалися рядами індивідуальних садиб дрібних власників. Таким чином створювалася вулична система планування міст. До складу садиб, поряд з житлами і ремісничими майстернями, входили хліви, комори й інші господарські будівлі. Це викликано тим, що в умовах панування натурального господарства з його замкнутістю і слабким розвитком обміну ремісники посадів, окрім своєї основної діяльності, змушені були займатися також землеробством, тваринництвом, городництвом, садівництвом, бортниц-

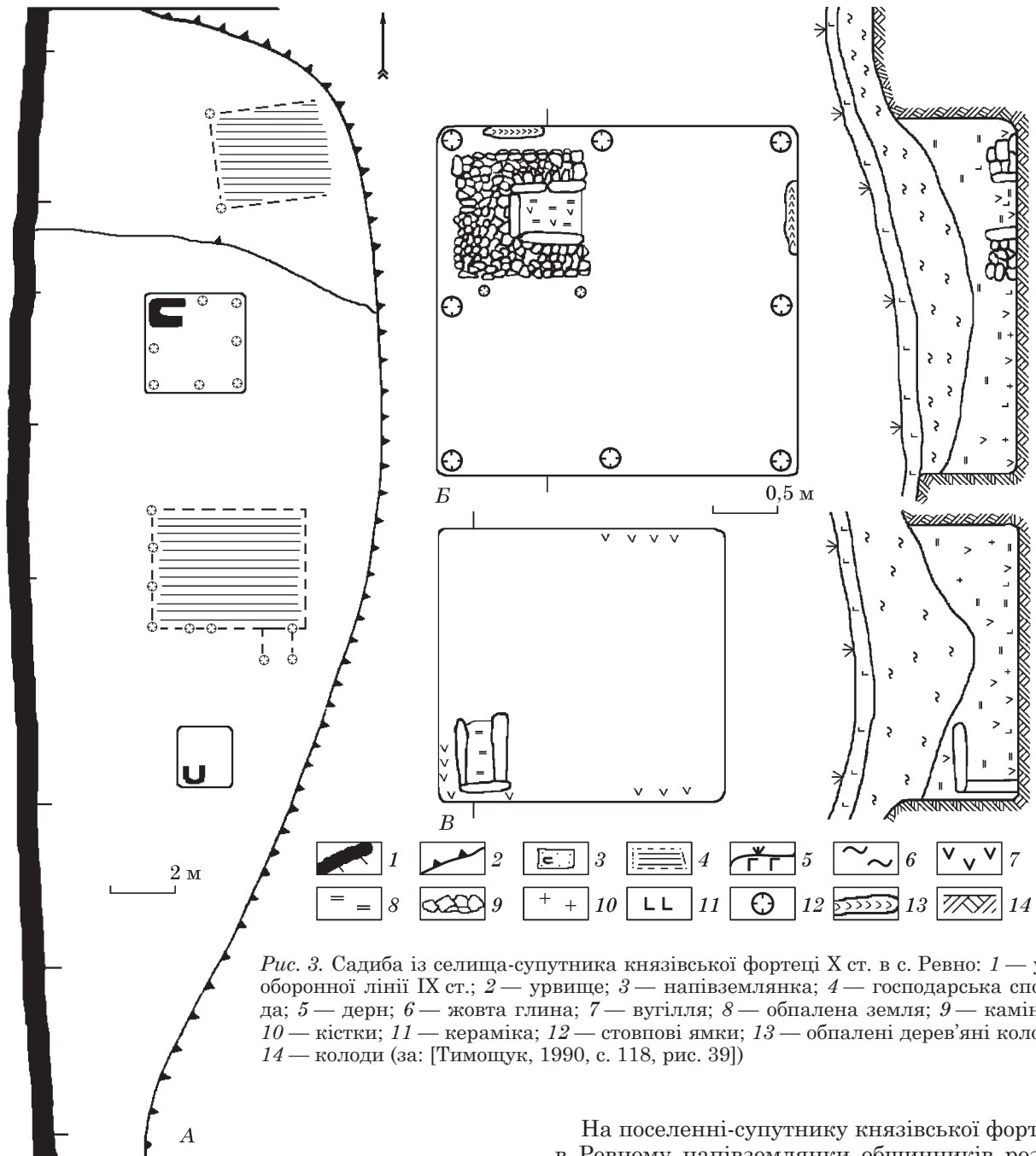

Рис. 3. Садиба із селища-супутника князівської фортеці X ст. в с. Ревно: 1 — укіс оборонної лінії IX ст.; 2 — урвище; 3 — напівземлянка; 4 — господарська споруда; 5 — дерн; 6 — жовта глина; 7 — вугілля; 8 — обпалена земля; 9 — каміння; 10 — кістки; 11 — кераміка; 12 — стовпові ямки; 13 — обпалені дерев'яні колоди; 14 — колоди (за: [Тимошук, 1990, с. 118, рис. 39])

твом, користуватися лісовими угіддями і водоймами тощо. Про те, що малі містечка були тісно пов'язані з сільськогосподарським виробництвом може свідчити звернення княгині Ольги до обложених мешканця Іскоростеня: «си ваши городи передашася мне и ялися по дань и делають нивы своя и землю свою» [Ипатьевская ..., 2001, с. 47].

Садиби міщан зафіксовані в писемних джерелах ще з X ст. Наприклад, коли згадується спалення княгиною Ольгою Іскоростеня у 945 р. «И тако загарахуться голубници и от нихъ клетки и одрины и не бе двора идеже не горяше и не бе льзе гасити си бо дворе възгорешася и побегоша людье из города» [Ипатьевская ..., 2001, с. 48].

На поселенні-супутнику князівської фортеці в Ревному напівземлянки общинників розташовувалися окремими невеликими групами, які могли складати окремі садиби і, на думку Б.О. Тимошука, належати малим сім'ям [Тимошук, 1990, с. 116]. Одна з індивідуальних садиб X ст., яка мала природні межі, була досліджена у східній частині поселення. З трьох боків її оточували круті схили, а з четвертого — укіс оборонної лінії IX ст. (рис. 3). На території садиби розмірами 40 × 10 м розміщувалися два неодновременні напівземлянкові житла та дві господарські споруди (комора зі стінами каркасно-стовпової конструкції, призначена, мабуть, для зберігання збіжжя, та хлів для утримання худоби, стіни якого були з тину). Аналогічну структуру мала садиба X ст., досліджена на селищі-супутнику князівської фортеці у Теробовлі.

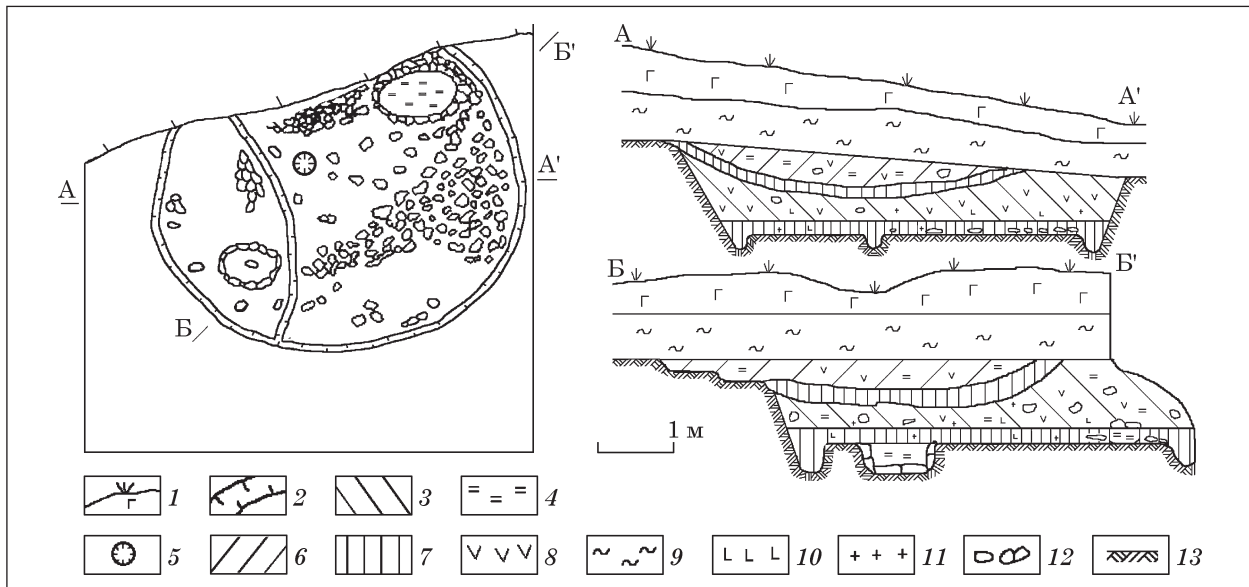

Рис. 4. Язичницьке капище VIII — X ст. з Ревного: 1 — дерн; 2 — ровик; 3 — темно-жовта глина; 4 — обпалена глина; 5 — стовпова яма; 6 — темно-сіра земля; 7 — шар паленини; 8 — вугілля; 9 — жовта глина; 10 — кераміка; 11 — кістки; 12 — каміння; 13 — материк (за: [Михайлина, 2007, с. 194, рис. 64])

Окремою складовою частиною міста був ремісничий посад, який, як уже зазначалося, розташовувався за 500 м від дитинця в ур. Царина. Коли були спалені укріплення городища-сховища, населення ремісничого поселення звільнилося від влади общинної верхівки, але над ним нависла загроза потрапити під владу князівської військово-служивої знаті. Для закріплення своєї свободи і захисту своїх інтересів, ремісники поселення Царина, очевидно, об'єдналися у незалежну сусідську общину. Укріплені лінії поселення Царина при ліквідації сховища були ще більше посилені. На місці дерев'яних стін, які прикривали поселення з напільної сторони, був насипаний вал, на вершині якого звели дерев'яні оборонні стіни, вочевидь, зрубної конструкції. Як додаткове укріплення могли використовувати вал ранньозалізного віку, який розміщувався за 400 м від попереднього. Ці укріплені лінії, очевидно, виступали як символ свободи і незалежності поселення ремісників.

Таким чином, головні археологічні ознаки поселення Царина (наявність власних укріплень, незалежний від князівської фортеці розвиток ремесла, орієнтація цього ремесла на ринок, входження його в поселенську структуру на чолі з князівською фортецею і відособленість стосовно неї — характерні для міських посадів-общин.

Міста відігравали також й сакральну функцію. Спорудження храмів на міських торгових площах було звичайним явищем у давній Русі. На головному торговому майдані Києва, наприклад, стояли три храми [Толочко, 1970, с. 136].

Але така структура могла бути характерною для міст XII—XIII ст. У більш ранній період X—XI ст. вона була простішою, оскільки тери-

торіально-професійні об'єднання були лише на стадії формування. Тому міщани могли належати до однієї общинної структури, відвідувати один храм або язичницьке святилище, як це було у ранньофеодальному місті Ревно. Тут неподалік від торгово-ремісничого поселення Царина розташовувалися язичницьке святилище і могильник. Святилище знаходилося в урочищі Микулінка (рис. 4). Від капища збереглася жертвна яма розмірами 3,7 × 4 м, глибиною 1,2 м, вимощена каменями невеликих розмірів, стовпова яма від ідола, вогнище, обпалені й необпалені кістки тварин, уламки глиняного посуду X ст., обпалені камені, срібне скроневе кільце, залізний ніж, шар вугілля і золи. Майданчик культового місця був відокремлений від решти території неглибоким ровиком.

Зруйновані оранкою поховання у вигляді скупчення уламків глиняного посуду X ст., вуглинок і кальцинованих кісток виявлено також на посаді в Ревному, в урочищі Царина. Тут же, на спланованій частині валу ранньозалізного віку, розкопані залишки примітивного крематорію — місця спалення небіжчиків. Його залишки являли собою прямокутну яму розмірами 2,0 × 1,2 м, глибиною 0,45 м, на дні якої знаходилися кальциновані кістки людини, шматки згорілого дерева, обпалені камені, вугілля та уламки глиняного посуду X ст. Навколо ями відклався культурний шар, у якому знаходилися кістки тварин і уламки глиняного посуду X ст.

Як зазначалося, складовою частиною давньоруських міст були також поселення, які складали сільську округу. Так, навколо ранньослов'янського міста в Ревному розташовувалися чотири сільських поселення в ур. Гевда, Підгороддя, Ліщик та Микулінка.

Така складна структура Ревнянського поселенського комплексу свідчить про те, що він з початку X ст. почав набувати рис раннього міста [Тимошук, 1990, с. 136—138]. Воно являло собою не лише скупчення поселень, але й, що важливіше, осередок, у якому концентрувалися різні суспільно-важливі функції. Це міг бути один з великих адміністративно-оборонних, культових і виробничих центрів «племінного княжіння» хорватів. Як відомо з літописів, останні займали територію Прикарпаття, «и живяху в мире Поляна и Древле и Северо и Радимичи и вятичи и Хорваты» [Ипатьевская ..., 2001, с. 9].

Виникнення ранньофеодального міста на території Українського Прикарпаття не пізніше першої половини X ст. не було чимось винятковим. Це час активного містоутворення у східних слов'ян. Початок функціонування торгово-ремісничого поселення на київському Подолі, за даними дендрохронології, відноситься до другої половини IX ст. [Сагайдак, 1991, с. 70—83]. Посад з окремою укріпленою лінією в X ст. функціонував у Чернігові [Бліфельд, 1975, с. 201]. До цього часу відноситься існування торгово-ремісничого поселення у Володимирі-Волинському тощо [Аулих, 1990, с. 119—122].

Такі ранньофеодальні міста не були простою сукупністю колишніх родоплемінних поселень, а зовсім новим соціальним організмом зі складним багатофункціональним змістом, який обумовив його соціально-топографічну та адміністративну структуру.

Більшість з цих міст загинула з вини київської центральної адміністрації, яка підкоряла собі місцеві племена.

У 992 р., у результаті походу київського князя Володимира Великого місто було зруйновано і життя в ньому не відновлювалося. Продовжував існувати ремісничий посад, але за площею він значно скоротився. Щоб утримати в покорі місцеве населення і не допустити відновлення сепаратистських настроїв, Володимир спорудив навколо поруйнованого міста, на відстані кількох кілометрів, три фортеці, в яких постійно перебували військові гарнізони (Горішні Шерівці, Коростувата, Цецин). Можливо, ремісники поселення в Ревному забезпечували необхідним реманентом та озброєнням залогу київського князя.

Що стосується назви міста, то у вітчизняній історіографії це питання не порушувалося. Прийнято вважати його безіменним. В арабських середньовічних джерелах на території Східного Прикарпаття згадується місто Джарват або Хорват як центр хорватів [Купчанко, 2002, с. 40—44; Овчинніков, 2000, с. 152—162]. Виходячи з потужності оборонних конструкцій дитинця, наявності значного ремісничого поселення та широкої сільської округи можна припустити, що цим центром було безіменне місто на Пруті. Проте, подальші дослідження комплексу

поселень в Ревному доповнять наші знання про початки містотворчих процесів у регіоні і, можливо, проллють світло й на назву цієї поселенської структури

Резюмуючи вищесказане, можна відзначити, що яскравим показником розвитку феодальних відносин та глибоких соціально-економічних зрушень на досліджуваних теренах є поява міст. Формування давньоруських міст як історичного явища починається в кінці X ст., у перехідний період соціально-економічного та політичного розвитку східнослов'янського суспільства. Поява міст стала закономірним результатом прогресу розвитку східних слов'ян і знаходилася в одному соціальному ряду з формуванням Давньоруської держави та феодальних виробничих відносин.

Аулих В.В. Владимир-Волынский // Археология Прикарпаття, Вольни и Закарпаття. — К., 1990. — С. 119—122.

Бліфельд Д.І. Чернігів // Археологія Української РСР: В 3-х т. — К., 1975. — Т. 3. — С. 201—212.

Ипатьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том второй). — М., 2001.

Куза А.В. Укрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 39—51.

Купчанко О. Східні хорвати в світлі писемних джерел // БІЕВ. — 2002. — Вип. 4. — С. 40—44.

Кучера М.П. До питання про конструкцію стіни-столпів давньоруського літопису // Київська старовина. — 1972. — С. 60—62.

Лаврентьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том первый). — М., 1997.

Мисько Ю.В. Поховальний обряд в контексті світогляду східних слов'ян за матеріалами могильників VIII—X ст. // ПССІАЕ. — 1997. — Вип. 4. — С. 19—28.

Мисько Ю.В. Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Сиретсько-Дністровського межиріччя) // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 113—120.

Михайлина Л.П., Русанова И.П., Тимошук Б.А. Раскопки славянского города на р. Прут // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 358.

Михайлина Л.П., Русанова И.П., Тимошук Б.А. Селища и городище Ревное I // АО 1979 г. — М., 1979. — С. 370—371.

Михайлина Л.П., Русанова И.П. Славянский могильник X в. на Верхнем Пруте // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 305.

Михайлина Л.П., Тимошук Б.А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII—X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 205—219.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Слов'янські язичницькі пам'ятки в межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра // Тези доп. X Всеукр. славистич. конф. — Чернівці, 1992. — Т. 1. — С. 10—11.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Формування слов'янського ранньофеодального міста на р. Прут // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Матеріали істор.-археол. семінару. — Суми, 1993. — С. 37—39.

Михайлина Л.П., Возний І.П., Пивоваров С.В. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету // АДУ 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 66—67.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Язичницькі вірування слов'янських племен Північної Буковини за археологічними даними // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тез. доп. і повідом. — Львів, 1993а. — С. 18—19.

Михайлина Л.П., Возний І.П. Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII—XIII ст. // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. — Чернівці, 1996. — Вип. 6—7. Серія Історія. — С. 24—44.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці, 1997. — 144 с.

Михайлина Л.П. Язичницькі пам'ятки культури Луки-Райковецької // ПССІАЕ. — 1999. — Т. 2. — С. 129—158.

Михайлина Л.П. Східнослов'янський могильник кінця I-го тисячоліття н. е. біля с. Ревне на р. Прут // ПССІАЕ. — 2000. — Т. 2. — С. 81—90.

Михайлина Л.П. Житла Ревнянського поселення VIII—X ст. // Матеріали VI Буковинсь. Міжнар. істор.-краєзнав. конф., присвяч. 125-річчю заснування Чернівецького національного ун-ту ім. Юрія Федьковича (5 жовтня 2000 р., Чернівці). — Чернівці, 2001. — С. 346—351.

Овчинніков О. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 152—162.

Петрухин В.Я., Пушкина Т.А. К предистории древнерусского города // История СССР. — 1979. — № 4. — С. 100—112.

Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1.

Рапопорт П.А. Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцової кладки // МИА. — 1956. — № 52. — С. 17—24.

Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // МДАПВ. — 1964. — Вип. 5. — С. 115—129.

Русанова И.П., Тимощук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. — Ужгород, 1981. — 114 с.

Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. — К., 1991. — 168 с.

Тимощук Б.О. Розвідка в басейні р. Пруту // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 409—416.

Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976. — 176 с.

Тимощук Б.А. Руїни славянського города на р. Прут // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 337—338.

Тимощук Б.О. Слов'янські гради Північної Буковини. — Ужгород, 1975. — 112 с.

Тимощук Б.А., Михайлина Л.П. Раскопки славянского поселения X в. на р. Пруте // Археологические исследования в Украине в 1976—1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. Ин-та археологии АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 115—116.

Тимощук Б.А., Русанова И.П., Михайлина Л.П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V—X вв. // СА. — 1981. — № 2. — С. 80—93.

Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К., 1982. — 206 с.

Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990. — 188 с.

Тимощук Б.А. Раннефеодальный город восточных славян на р. Прут // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Матеріали польового істор.-археол. семінару (Серпень 1993, с. Зелений Гай). — Суми, 1993. — С. 34—37.

Тимощук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. — М., 1995. — 262 с.

Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1970. — 220 с.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — 254 с.

Федоров Г.Б. Городище Екимауцы // КСИИМК. — 1953. — Вып. 50. — С. 104—126.

Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф. Памятники древних славян VI—XIII ст. — Кишинев, 1974. — 134 с. (Археологическая карта Молдавской ССР. — Вып. 6).

И. П. В о з н ы й

ПРОЦЕССЫ УРБАНИЗАЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ ВЕРХНЕГО ПОПРУТЬЯ В X в.

В статье рассматриваются урбанистические процессы, происходившие на территории Верхнего Попруття в период становления Киевского государства. Прослежено, что первые раннеславянские города на территории древнерусского государства появились в VIII—X вв. Все они имели две составные части — детинец и посад. Таким центром на указанной территории мог быть комплекс раннеславянских поселений у с. Ревно. Он состоял из детинца, ремесленного посада, четырех пригородных сел, могильника и языческого святилища. Такая сложная структура Ревнянского поселенческого комплекса свидетельствует о том, что он с начала X в. начал приобретать черты раннего города. Он представлял собой не только скопление поселений, но и, что более важно, центр, в котором концентрировались различные общественно-важные функции. Это мог быть один из крупных административно-оборонительных, культурных и производственных центров «племенного княжения» хорватов.

К л ю ч е в ы е с л о в а: урбанизация, город, детинец, посад, пригородные села, племенное княжение, святилище, могильник

I. P. V o z n y

URBAN PROCESSES IN THE UPPER POPRUTTIA IN THE 10th CENTURY

The article deals with urban processes taking place in Upper Poprutia during the period of the Kyiv state. The first cities in the land of ancient states were established in the 8th — 10th centuries. They consisted of two parts — citadel (dytynets') and positions (posad; extramural part). This center at that site could be set early Slavic settlements near a village. It consisted of the citadel, handicraft office, four suburban villages, burial and pagan sanctuary. This complex structure of Revne settling complex indicates in the beginning of the 10th century began to acquire features of the early city. It was a not only a cluster of settlements but also, more importantly, the cell where various socio-critical functions were concentrated. This could be one of the major administrative and military, religious and industrial centers in «tribal principality» of Horvaty tribes.

К e y w o r d s: urbanization, city, dytynets', posad, suburban settlements, tribal reigning, sanctuary, cemetery

Одержано 19.06.2016